EXIL

EXILI IL·LUSTRAT

GENERALITAT VALENCIANA

IVAJ Institut Valencià de la Joventut

M'IMPORTA [educar en valors]

ÍNDEX

03 Presentació

05 1. Notes per a l'ús d'aquest material

11 2. Antecedents històrics i conceptes bàsics sobre l'exili

23 3. Activitats
- 3.1 Testimoniatges
- 3.2 Fotografies
- 3.3 Audiovisuals
- 3.4 Personatges
- 3.5 Còmicss

59 4. Carpeta de recursos

Crèdits:
José Mª Azkárraga Testor
Juan Salazar Bonet

Traducció:
Encarna Sant-Celoni

PRESENTACIÓ

Alguns no hi tornaren mai. D'altres hi tornarien anys després. De les més de 500.000 persones, la majoria anònimes, que es van veure obligades a abandonar el territori espanyol en acabar la guerra, se'n recullen 36 perfils. Unes poques van eixir amb avió; d'altres, amb vaixell, i la major part, a peu, travessant els Pirineus. No totes són conegudes, però en conjunt representen aquella República derrotada pel feixisme en 1939. Vides truncades pel desarrelament i vides reconstruïdes dellà de la frontera. Moltes i molts dels que no tornaren ho haurien volgut fer; però també n'hi va haver que, podent tornar, mai no ho van fer. Trenta-sis professionals de la il·lustració, provinents d'àmbits tan diferents com la premsa o el còmic, rescaten de l'oblit la vida de trenta-sis personatges que són clau per a entendre la història d'allò que va representar la Segona República, la Guerra Civil i l'exili al nostre país.

La família Gracia travessa els Pirineus fugint de les tropes de Franco. Febrer de 1939. Foto: Roger Violet. Publicada en la revista francesa L'Illustration.

NOTES PER A L'ÚS D'AQUEST MATERIAL

1

1 NOTES PER A L'ÚS D'AQUEST MATERIAL

Aquest material, que acompanya i complementa l'exposició *Exili Il·lustrat,* té com a finalitat aprofundir en el coneixement d'un episodi de la nostra història recent que sembla oblidat. Si bé és cert que la Guerra Civil i el franquisme són dos períodes que comencen a ser abordats amb rigor a les aules, les referències a l'exili en els llibres de text continuen sent marginals. La importància històrica de l'èxode massiu que es produeix després de la Guerra Civil, així com el pes de l'enorme repressió que va caure sobre una part de la població, requereix una major atenció i que es transmeta a les generacions joves. No s'ha d'oblidar que és un fenomen de plena actualitat. Aquesta vegada la reivindicació de la memòria de l'exili està a càrrec de trenta-sis representants de la il·lustració valenciana, tant de joves com de veterans, provinents de camps tan diferents com la premsa o el còmic.

En cas de no disposar de l'exposició, hi ha la possibilitat de treballar la present guia didàctica mitjançant el material imprés elaborat per a l'exposició en l'enllaç següent:

https://mimporta.info/exiliats-il%c2%b7lustrats/

A QUI VA DIRIGIT

Aquest material didàctic està dirigit a qualsevol persona que vulga ampliar els seus coneixements sobre l'exili que es produí després de la Guerra Civil, especialment, a un públic jove. En l'àmbit educatiu els continguts, els recursos i les metodologies estarien orientats a alumnes de 4t d'ESO i de Batxillerat. Atesa la varietat de professionals exiliats que s'hi van veure afectats i l'impacte que va tindre en diferents sectors de la societat espanyola i àrees de coneixement, aquest episodi històric pot ser abordat des de diferents matèries relacionades amb la Història, les Ciències, la Geografia, la Literatura i l'Art.

OBJECTIUS

- Contextualitzar, mitjançant els exemples de l'exposició, les persones, el període, els llocs i les principals causes i conseqüències de l'exili provocat per la Guerra Civil.
- Incorporar veus i narratives d'exiliades i exiliats, silenciats durant dècades.
- Oferir nous recursos per a analitzar un episodi determinant de la nostra història contemporània.
- Incorporar a la divulgació del període diferents recursos i mitjans (orals, audiovisuals, escrits i imatges).
- Promoure la reflexió crítica i la capacitat d'elaborar arguments fonamentats en les evidències històriques.
- Fomentar la solidaritat per processos similars en contextos actuals.
- Recuperar la memòria democràtica del país.

ORIENTACIONS I SUGGERIMENTS METODOLÒGICS

- Es recomana treballar prèviament el context històric i geogràfic de l'exili, abans de visitar l'exposició.

- Les activitats proposades tenen l'origen i fil conductor en els trenta-sis retrats de què tracta l'exposició, però cal transmetre que van ser centenars de milers les persones anònimes que es van veure obligades a eixir del país.

- També és important acostar-se al que s'ha anomenat *l'exili interior* i que va afectar una part de la població que no va eixir del país.

- La situació actual, amb milions de refugiats que fugen dels seus països, permet establir un paral·lelisme històric amb el succeït en finalitzar la guerra civil.

- L'exili s'ha de vincular a la seua causa principal: el franquisme.

ANTECEDENTS HISTÒRICS I CONCEPTES BÀSICS

2

2 ANTECEDENTS HISTÒRICS I CONCEPTES BÀSICS

Introducció històrica

República

La victòria dels partits republicans i socialistes davant dels monàrquics en les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931 va precipitar la proclamació de la Segona República el 14 d'abril. Després de la ràpida transició d'un règim monàrquic a un altre republicà, i durant el període entre 1931 i 1936, es van succeir diversos governs, tant progressistes com conservadors. Aquests anys són també un període d'extrema conflictivitat política en el continent europeu, i Espanya no n'és una excepció. En aquests enfrontaments apareixen definits dos grans blocs ideològics que es configuren i mobilitzen durant aquesta fase, l'un articulat entorn de la classe treballadora, rural i urbana, i l'altre dominat pels propietaris de terres i fàbriques, amplis sectors catòlics de la població, al costat del clergat i gran part de l'exèrcit. Tots dos aprofundeixen la seua hostilitat en diversos contextos mitjançant tota mena d'accions, incloses les de caràcter violent.

ALIANZA REPUBLICANA es una agrupación de partidos políticos nacionales, regionales y locales. Se han federado para el solo objeto de establecer la REPUBLICA en España y prometen no separarse hasta que la obra señalada se cumpla en su totalidad.

Diario de Alicante

PERIODICO REPUBLICANO

ALIANZA REPUBLICANA no constituye, ni aspira a constituir, un partido único, al menos bajo ningún pretexto la autonomía y disciplina interior de sus componentes, todos los cuales conservan su personalidad y mantienen su programa.

Año XIX | DIRECTOR: Emilio Costa | Alicante 15 de abril 1931 | Propiedad: ALIANZA S. A. | Núm. 6.130

La República naciente en España

La nación la acoge con tanto júbilo como orden en todas partes

El último Borbón marcha al extranjero

Notícia de la proclamació de la República en el *Diario de Alicante*

Sublevació

Després de diversos intents frustrats, i gràcies a la col·laboració militar i logística d'Alemanya i d'Itàlia, la revolta armada de juliol de 1936 aconsegueix imposar-se al Protectorat espanyol del Marroc, així com en extenses zones rurals de l'occident peninsular i en ambdós arxipèlags excepte l'illa de Menorca. En la major part del país, i també a les principals ciutats, la mobilització de la població i de les forces de seguretat lleials a la República neutralitzen la sublevació. Aquesta resistència popular i el fracàs del colp d'estat suposen l'inici d'una guerra que durarà quasi tres anys, de juliol de 1936 a abril de 1939.

A València es van assaltar les casernes i es va evitar la sublevació de l'exèrcit.
Foto: Vidal. *Crónica*, 9 d'agost de 1936.

Guerra

L'enfrontament entre les forces sublevades i les forces lleials a la República presenta múltiples i diversos escenaris. Des de fronts estables sense quasi hostilitats fins a zones de grans ofensives en què participen centenars de milers de persones. Hi ha exemples de guerra urbana, com ara a Madrid, Teruel o Castelló, i d'altres de combats en camp obert, com ara a Astúries, Andalusia o Aragó. En aquest sentit, la incorporació de l'aviació permet, per primera vegada a Europa i de forma massiva, aconseguir objectius civils i militars a centenars de quilòmetres de les línies del front. Aquesta tecnologia no només impedeix la conservació d'àrees segures davant de l'atac de l'enemic, sinó que a més augmenta la sensació de terror a la rereguarda, així com el nombre de víctimes del conflicte.

La implicació dels governs de Hitler i Mussolini, pel bàndol sublevat, i la de Stalin, en favor de la República, converteixen la guerra entre 1936 i 1939 en un preludi de la Segona Guerra Mundial, que tindrà conseqüències per a l'exili dels derrotats republicans. La desigual formació i recursos a favor del bàndol sublevat franquista és especialment significativa en l'àmbit militar.

Milicians de Castelló camí del front de Terol.

Tropes falangistes desfilant després d'entrar a Sant Sebastià al setembre de 1936.

El País Valencià és un territori clau per a comprendre les diferents etapes per les quals transcorre la guerra. Sent un territori que roman fidel a la República fins al final del conflicte, és possible identificar-hi tres grans escenaris: València, capital de la República; Castelló i les seues comarques, marc de nombroses batalles, i Alacant i el seu port, símbols del final de la República.

Repressió

Diversos factors són detonants de la violència durant la guerra. En primer lloc, el fracàs inicial del colp extrema la crueltat contra l'adversari per part dels sublevats. L'ocupació del terror sistemàtic sobre població civil havia sigut comuna a les colònies africanes, però no era habitual a Europa. En segon lloc, la conflictivitat prèvia a la guerra i l'extrema desigualtat social juguen un paper determinant a l'hora d'esborrar diferències entre militars armats i civils indefensos. El cas de l'assassinat de clergues durant els primers mesos de guerra en territoris lleials a la República n'és un clar exemple. Finalment, la completa militarització de la societat i l'ingent esforç bèl·lic en ambdós bàndols eliminaren la possibilitat de mantindre posicions intermèdies, polaritzaren les posicions i accentuaren la violència.

Milers de republicans quedaren atrapats al port d'Alacant en finalitzar la guerra. Els vaixells que esperaven per a ser evacuats no van arribar mai.

Exili

La violència contra els presoners de guerra i la població civil, així com el discurs dels vencedors, en què es planteja l'extermini de l'oponent, van provocar un exili sense precedents en la història del país. Un moviment de població que té com a última finalitat evitar la repressió política i la mort.

Refugiats espanyols al camp d'internament d'Argelès-Sur-Mer. Foto: Agustí Centelles. Centro de Memoria Histórica de Salamanca.

Què és un exiliat/refugiat?

"Una persona que, a causa d'una por fundada de ser perseguida per raons de raça, religió, nacionalitat, pertinença a un grup social o d'opinió política en particular, es troba fora del seu país de naixement i és incapaç, o, a causa d'aqueixa por, no està disposada a servir-se de la protecció d'aquell país; o qui, per no tindre nacionalitat i estar fora del país de la seua antiga residència habitual com a resultat de tals esdeveniments, és incapaç, a causa d'aqueixa por, d'estar disposat a tornar-hi…"

Protocol sobre l'estatut dels refugiats de 1967

Passat i present de l'exili

Des de l'antiguitat, diferents conflictes bèl·lics i tota mena de persecucions han produït desplaçament de persones dins i fora de la península ibèrica. L'expulsió de la població que professava la religió jueva el 1492, així com de totes aquelles persones considerades musulmanes el 1607, en són exemples coneguts i estudiats en la nostra història. Al llarg del segle XIX, tant durant les guerres napoleòniques com durant el conflicte entre liberals i carlistes, també es produeixen nombrosos desplaçaments de persones exiliades. Tanmateix, per la seua magnitud, durada i repercusiones, l'exili de 1939 suposa el principal moviment de persones de la nostra història contemporània. A més, en fonamentar-se en factors ideològics, algunes de les conseqüències de la persecució de persones que mantenien opinions oposades o diferents al franquisme perduraren durant dècades.

Embarcament dels moriscs al port d'Alacant.
Pere Oromig i Francisco Peralta. Col·lecció particular.

Quan es produeix l'exili republicà?

La sublevació militar de juliol de 1936 provoca, des dels seus inicis, un moviment massiu de persones que fugen de la violència dels combats i de la repressió. Exemples com ara:

- La fugida de civils de Màlaga a Almeria per la carretera de la costa.
- La travessia des de les costes del Cantàbric cap a França, quan es produeix l'ensorrament republicà del front del Nord.
- L'evacuació de civils de Madrid cap a la costa Mediterrània.

Tanmateix, és després de la caiguda de Catalunya, l'hivern de 1939, quan uns quants centenars de milers de persones creuen els Pirineus en direcció a França. Els últims episodis de fugida s'efectuen des de València i Alacant la primavera d'aqueix mateix any, per mar, cap al nord d'Àfrica.

L'Stanbrook, un dels pocs vaixells que pogué evacuar persones lleials a la República, al port d'Orà. Arxiu Família Rodolfo Llopis.

Qui s'exilia?

Un alt percentatge de persones exiliades correspon als diferents cossos de l'exèrcit republicà, des de soldats rasos a generals. També es produeix un exili de polítics progressistes de diferents partits i posicions, sindicalistes i intel·lectuals afins a la República o als diferents corrents d'esquerra. A aquestes persones, durant la marxa, se'ls hi unien membres de llurs famílies.

El camp de Bram, una altra de les destinacions dels qui es refugiaren a França esperant un tracte millor. Foto: Agustí Centelles. Centro de Memoria Histórica de Salamanca.

Per què s'exilien?

La principal raó per al començament de l'exili republicà és la magnitud de la repressió exercida a les zones controlades per l'exèrcit sublevat. Una repressió coneguda i difosa en els mitjans de l'època des dels primers moments de la guerra i denunciada sense èxit en comités internacionals.

Presoners republicans a la presó de Sant Miguel dels Reis.
Foto Damián. Biblioteca Valenciana.

Què va succeir amb qui no es va exiliar?

Moltes persones significades del bàndol republicà no van voler o no van poder escapar cap a l'estranger i van ser empresonades o afusellades. Moltes altres van perdre els seus treballs, van viure un exili a l'interior del país o van veure com els arrabassaven les seues possessions.

Els vencedors, a més d'empresonar-les i afusellar-les, van humiliar moltes republicanes rapant-los els cabells i fent-los beure oli de ricí.

ACTIVITATS

3

3 ACTIVITATS

La diversitat d'experiències viscudes per les persones retratades en l'exposició permet tractar els principals elements que caracteritzaren l'exili de 1939.

Les rutes d'eixida i els viatges per terra, mar i aire.

Les experiències als camps d'internament, de treball i de concentració a Europa i al Magrib, durant la Segona Guerra Mundial.

La vida en altres països, vivències a França, la URSS, Mèxic, els Estats Units o Uruguai.

L'exili interior. El país com a presó para milers de persones.

Per a això, proposem una sèrie de qüestions i activitats sobre:

- **3.1 Testimoniatges**
- **3.2 Fotografies**
- **3.3 Audiovisuals**
- **3.4 Personatges**
- **3.5 Còmics**

3.1 TESTIMONIATGES

La lectura de testimoniatges directes de persones que van viure l'exili facilita als joves la comprensió d'aquest fenomen i de les condicions del moment històric que el provocaren. Durant els últims anys alguns supervivents de l'exili van poder transmetre la seua experiència personalment: visitant instituts, cases de cultura, cases de joventut, etc. Però hui en dia a penes queden supervivents i cal recórrer a la lectura del que van escriure o al visualitzat d'entrevistes enregistrades.
Recopilem a continuació un conjunt de fragments de testimoniatges escrits, procedents de diverses fonts, que abasten diferents moments i diferents llocs. Alguns d'aquests testimoniatges estan relacionats amb protagonistes que apareixen en l'exposició, d'altres no; però amplien el registre de persones, de successos i de circumstàncies.

Els texts tracten els aspectes següents:

1. Testimoniatge recollit per Ma. Fernanda Mancebo del creuament de la frontera francesa de **Rose Douroux** i sa mare.

2. Testimoniatge de **Jordi Soler** sobre el creuament de la frontera francesa de son pare.

3. Testimoniatge de **José Muñoz Congost** i el seu viatge en l'Stanbrook.

4. Testimoniatge de **Neus Català** sobre la vida als camps nazis.

5. Testimoniatge de **Francisco Ayala** sobre la seua arribada a l'Havana.

6. Testimoniatge d'**Alejandra Soler**, exiliada a la Unió Soviètica, en què narra les vicissituds que passà per aconseguir reunir-se amb son pare el 1956.

ACTIVITATS I QÜESTIONS SUGGERIDES

1. Qui és el/la protagonista que explica els fets? Detalla'n les principals dades biogràfiques.

2. Quin n'és el context històric? Situa en un eix cronològic els diferents successos narrats en el text.

3. Localitza en un mapa on tenen lloc els fets narrats.

4. Busca dues imatges que puguen servir per a il·lustrar la narració.

5. Alguna situació actual és semblant a la descrita en el text?

6. Quin és la teua opinió personal sobre el que has llegit?

LOS ROJOS DE ULTRAMAR

Jordi Soler
Editorial Alfaguara, 2004
Pàg. 87-88

Sinopsi: *Després de perdre la guerra i d'un accidentat periple pel sud de França amb els espies de Franco trepitjant-li els talons, Arcadi funda, juntament amb altres quatre exiliats republicans, una comunitat en plena selva de Veracruz, a Mèxic, amb abundant vegetació frondosa i tot tipus d'insectes estrafolaris, on es parla català, es conrea cafè, i a poc a poc va imposant-se una idea que adquireix les dimensions d'un complot: per poder tornar a Espanya és imprescindible matar el general Franco.*

Als refugiats espanyols que continuaven presoners a Argelès-sur-Mer, s'hi va sumar un miler de gitanos que hi havien arribat empentats per la Segona Guerra Mundial, més un centenar de croats, que ningú no sabia ben bé com havien aplegat fins a allí, ni quin era l'objectiu que es perseguia en tancar-los. Unes setmanes més tard va engrossir la població un contingent de jueus sefardites, una onada d'individus vestits de civil les robes dels quals posaren en relleu el deteriorament dels uniformes republicans. A poc a poc, setmana rere setmana, sefardites i gitanos, que al principi havien destacat per la roba i les maneres de nouvinguts, van anar sent 'uniformats' per les inclemències del camp, la mala alimentació, les infeccions, les nits de febre magnificades pel mestral..., que acabaren igualant-los a tots. També els igualava el ritme de la vida en aquella platja, passejar a les mateixes hores, formar quan ho exigia l'autoritat, banyar-se amb mànega de reg i eixugar-se amb fregues de petroli, buidar per torns les gerres de merda i, sobretot, esperar que succeïra alguna cosa que els posara en llibertat. Dos mesos després republicans, gitanos i sefardites s'havien convertit en una banda homogènia d'homes barbuts, malforjats i esquelètics. La convivència era estreta, íntima; no només compartien l'illot i el menjar, també ataüllaven un destí semblant i, en el cas de republicans i sefardites, un passat comú, car els uns i els altres havien sigut expulsats, cadascú en el seu temps, d'Espanya, una desgràcia històrica que ja els associava des dels preàmbuls de la Guerra Civil, a través d'aquella idea de la dreta espanyola i dels seus rectors i dels seus militars, que reduïa tot el projecte republicà a una conspiració judeo-bolxevico-maçònica. L'Església catòlica havia confós el dimoni amb els jueus i, quatre-cents anys després, tornava a confondre'l amb els rojos.

POR TIERRAS DE MOROS. EL EXILIO ESPAÑOL EN EL MAGREB
José Muñoz Congost
Ediciones Madre Tierra, 1989
Pàg. 18-19

Sinopsi: *Aquest llibre narra l'aventura humana que va viure una part de l'exili espanyol que, després de partir del port d'Alacant en l'Stanbrook, van recórrer presons, camps de concentració i companyies de treballs als deserts del nord d'Àfrica.*

El vaixell sembla que està atracant. Des de dalt criden: Orà! I, col·lectivament, com un reflex de cansament, com una consciència forçada que la precipitació no havia de servir de res, ningú no s'hi mou, ací sota, per a pujar a coberta. Jo ho vaig fer al cap d'unes hores. Tot semblava en calma. No sé com vaig arribar al peu de l'escaleta de ferro que pujava als ponts superiors. M'hi separaven cinc o sis metres. Buscar on posar un peu i després un altre peu, en un buit introbable, en aquell mosaic de cossos, més que estesos, arraulits, i recollir, a l'atzar d'un mal pas, un improperi, un insult o una maledicció, mostres del mal humor dels qui a penes volien moure's per no perdre ni un insigne del sòl conquistat amb els ossos.
Durant un moment vaig pensar fer marxa arrere. Però seria pitjor. Un altre enfilall d'imprecacions acompanyaria la meua retirada. Fent el cor fort, vaig obrir més els ulls, "vaig tancar" les orelles i vaig arribar arran del pou. Vaig pujar fins a la primera bodega. Com la de sota, plena, desbordant suors i cansaments, vides que esperen i olor d'homes vençuts. Vaig continuar pujant. Un esglaó i un altre, i un altre, fins a la coberta. La mateixa estampa amb colors que el sol avivava. Més homes...
El vaixell anava carregat fins als topalls i s'inclinava perillosament de la banda contrària als molls. La gent s'amuntegava cap a aquell costat i no cap al de terra. Cap a aquest darrer em vaig dirigir, perquè m'era més fàcil trobar-hi una plaça en la barana. Orà i el moll del *Ravin Blanc*. Tendes de campanya. Dins de les tendes, uns altres de l'èxode, uns altres que hi havien arribat no sé quan ni d'on. En barques pesqueres.
Més enllà, filats. Els primers de molts que ens separaran del món dels "altres", dels normals. I darrere dels filats, vistosos uniformes i cares d'eben: soldats senegalesos. I més enllà, Orà, la ciutat que ens digueren que tenia ànima espanyola i administració francesa.

RECUERDOS Y OLVIDOS
Francisco Ayala
Alianza Editorial, 1982
Pàg. 235-236

Sinopsi: *Francisco Ayala (1906-2009), novel·lista, crític social i agut assagista, va participar en les peripècies d'una història agitada de la qual ret complit testimoniatge. En la seua autobiografia ofereix un retrat de l'Espanya convulsa del primer terç del segle XX i dels començaments d'un exili pelegrí que el portà a establir-se successivament a Cuba, Argentina, Brasil, Puerto Rico i els Estats Units.*

Jo no em feia cap il·lusió sobre el futur. Sabia que havia eixit d'Espanya per moltíssim temps, potser per sempre i, sense voler enganyar-me amb falses esperances, em vaig disposar a refer la meua vida a l'altre costat de l'oceà. Així, tan aviat com vaig poder recuperar el meu germà Enrique (qui, amb el seu uniforme de carrabiner, havia sigut internat en el camp de concentració d'Argelès-sur-mer d'on vaig aconseguir traure'l al cap de catorze o quinze dies, ja mig mort, car anava de cos per la disenteria) embarcàrem tots en un mercant anglés rumb a Cuba, l'únic país per al qual, gràcies a la bondat de qui portava aqueix consolat a París, havia aconseguit els necessaris visats, i arribàrem per fi a l'Havana. La meua idea era seguir, tan aviat això fóra factible, cap a Sud-amèrica; però de moment, i després d'unes angoixes tan negres com les que deixàvem arrere, l'aire lliure de les Antilles em va dur una gran glopada de felicitat. He de dir-ho: des de xicotet la imatge somiada de Cuba m'havia seduït d'una manera molt especial que, pensant-ho ara, no podria ben bé explicar. En la meua ment es pintava aqueixa imatge com una ampliació gloriosa de la meua Andalusia natal, suscitada potser per converses i relats que amb prou faenes recorde, per les havaneres que havia sentit tocar al piano o cantar, per les caixes de cigars les etiquetes setinades de colors vius dels quals admirava i acariciava sense parar [...] Doncs bé, totes aqueixes reminiscències vagues havien obert en el meu ànim un desig molt viu de conéixer aquella terra, i la veritat és que, en posar peu a l'Havana, no em vaig quedar defraudat.

DE LA RESISTÈNCIA I LA DEPORTACIÓ. 50 TESTIMONIS DE DONES ESPANYOLES
Neus Català
Editorial Península, 2000
Pàg. 61

Sinopsi: *Ravensbrück va ser el més terrible camp de concentració i extermini de dones i criatures. En els seus sis anys d'existència hi van estar recloses 133.000 dones, xiquetes i xiquets provinents de vint-i-tres nacions. Més de 92.000 hi trobaren la mort més atroç. Les dones temien especialment l'explotació dels grups de treball fora del camp. Les qui no resistien l'esforç acabaven a les cambres de gas del camp central. Neus Català (1915) és una de les poques supervivents de Ravensbrück, i el seu testimoniatge i el de d'altres dones ens ajuda a entendre el seu sofriment i també el seu heroisme davant la brutalitat nazi.*

Els records vénen cavalcant a la babalà, sense ordre ni cronologia. Hi havia 365 dies en l'any i no n'hi havia ni un en què alguna cosa dolent o pitjor no succeïra. Els meus records personals sempre van aparionats amb alguna altra deportada. A mitjan octubre del 44, a una camarada soviètica li pegaren tan salvatgement dels renyons cap avall, que la deixaren en carn viva. Als pocs dies, el 20 d'octubre, en un dels controls extenuants, en fer que em despullara, em van trobar unes gomes que pomposament anomenava lligacames. ¿D'on les hauria tretes? Teníem calces, però no teníem dret a lligacames; per això sempre les portàvem en acordió, damunt de les «sabates». Per aquelles lligacames vaig rebre una pallissa colossal. La Graff, àlies la Pantera Negra, i la Schmit, àlies la Mosca de Merda, amb les botes, el fuet de pegar als cavalls i l'anell per a rebentar-me els ulls, estaven furioses; però jo em vaig fer com una pilota, pegant voltes i, regirant-me com un animaló, recordava Reynal: *Quan et maltracten o et torturen, odia, odia amb tota la teua ànima els teus enemics i no sentiràs ni la meitat del mal*. I mentre les fúries em pegaven, només pensava a salvar els ulls i llevar-los les meues lligacames. Només m'enrecorde que deia: «Em llevareu la pell, però em quedaran els ossos». Quan es van cansar de pegar-me, el meu cos era una gran blaüra i em van espentar brutalment a la meua màrfega. I encara no havien traspassat la porta quan triomfalment vaig ensenyar les lligacames. ¡No me les havien furtades, les males putes!

LA VIDA ES UN RÍO CAUDALOSO CON PELIGROSOS RÁPIDOS
Alejandra Soler
Publicacions de la Universitat de València, 2009
Pàg. 85-86

Sinopsi: *Alejandra Soler (1913-2017) va nàixer i va morir a València. Filla única d'una família valenciana de classe mitjana, va estudiar a l'Institut Lluís Vives de València i es va fer membra de la FUE. El 1932 va començar els seus estudis universitaris a la Facultat de Filosofia i Lletres, i el 1934 va ingressar en el PCE. Juntament amb el seu company, Arnaldo Azzati, va abandonar Espanya al final de la contesa civil per a exiliar-se a la URSS, on van viure la gran epopeia de la Segona Guerra Mundial. Acabada la guerra, va ser nomenada professora d'Español a l'Escola Superior de Diplomàcia de la Universitat Lomonosov de Moscou. Fins al 1971 no se'ls va permetre tornar a Espanya*.

Aquell any de 1956 vaig saber que mon pare, que havia estat a la presó fins a l'any 1945, havia aconseguit per fi que li concediren el passaport. Jo em vaig capficar a veure'l. Feia ni més ni menys vint anys que no li havia vist i em moria de ganes d'abraçar-ho. No era gens fàcil portar d'incògnit a Moscou un home. La seua estada a la URSS no podia figurar en el seu passaport si no volíem exposar-lo que en tornar a Espanya caiguera sobre ell, una altra vegada, la repressió franquista. I per a portar-lo sense passaport havia d'aconseguir jo un tracte especial que no s'obtenia fàcilment. Havia d'aconseguir que, en un full proporcionat per l'ambaixada russa a París, hi posaren els segells d'entrada i eixida de la URSS perquè, en no figurar en el seu passaport espanyol, fóra com si tot el temps que passara a la URSS no s'haguera mogut de França. Això, que sembla fàcil sobre el paper, em va costar suors de mort, entrevistes i peticions, i, si ho vaig aconseguir va ser gràcies al fet que treballava i formava part en certa manera del Ministeri d'Afers Exteriors.

Per fi, a mitjan juliol de 1956, mon pare va arribar a Moscou. No es pot descriure l'alegria immensa de recobrar en carn i os el meu pare, i la d'ell, que ja quasi havia perdut l'esperança de veure la seua única filla abans de morir. Va estar quasi dos mesos amb nosaltres i, com que jo estava de vacances, podia disposar del meu temps. El vaig portar a Leningrad i a Crimea, perquè vera el més bonic i interessant del país on vivíem. Ell,

per la seua banda, ens va dur les últimes notícies de la vida de les nostres famílies respectives. Ma mare havia mort, però els meus cosins estaven ben. La família d'Arnaldo continuava molt perseguida pel règim i el seu estat econòmic no era bo que diguem, i nosaltres sense poder ajudar-los. En aquell temps s'estaven preparant els primers grups d'emigrats per a retornar a Espanya i nosaltres vam prometre al meu pare que quan ell tornara a Espanya, demanaríem a les autoritats espanyoles tornar al nostre país amb la nostra família i que se'ns incloguera en un dels grups d'espanyols que tornaven gràcies a la gestió de la Creu Roja. Mon pare va tornar a Espanya satisfet; tot el pla va funcionar d'allò més bé i, ja a València, va contar amb pèls i senyals el que havia vist i com vivíem nosaltres, i que el més probable era que l'any següent o com a molt al cap de dos anys estaríem a València. Però la nostra petició d'entrada a Espanya va ser denegada la primera vegada que la sol·licitàrem i, sistemàticament, totes les peticions que vam fer, ni més ni menys que sis vegades, fins a 1970.

3.2 FOTOGRAFIES DE L'EXILI

Des dels seus orígens el 1839, la fotografia s'ha utilitzat com un poderós instrument per a documentar fets històrics. Ens acosta a vides, situacions i llocs del passat, i es converteix en un bon assistent per a la memòria, alhora que facilita una millor comprensió del context. Dotada d'un cert grau d'objectivitat, sense oblidar el punt de vista subjectiu de qui empunya la càmera i tria l'enquadrament i el moment del tret, complementa altres fonts de la història, com ara els testimoniatges orals i els documents escrits.

La fotografia irromprà amb força en la Guerra Civil i, a més de ser utilitzada pels republicans i els sublevats com a element de propaganda, deixarà un abundant registre susceptible d'anàlisi en l'actualitat. Els canvis tecnològics dels anys 30, com ara la major lleugeresa de les càmeres i la seua independència dels pesats i enutjosos trípodes, facilitaran la proximitat de periodistes gràfics als esdeveniments bèl·lics i de rereguarda, i revolucionaran la forma de percebre el conflicte.

L'exili, a causa de la manca de mitjans i de la dispersió que suposa una derrota, no va ser tan fotografiat com altres episodis de la guerra. Tanmateix, fotògrafs de la qualitat de Robert Capa o Agustí Centelles seran testimonis directes i produiran un valuós material gràfic de la retirada a través dels Pirineus i dels camps de concentració del sud de França.

S'han escollit cinc imatges significatives que representen diferents situacions viscudes per les persones que apareixen en l'exposició, per a realitzar-hi una observació detallada i fer una interpretació i anàlisi d'allò fotografiat:

1. El creuament dels Pirineus el febrer de 1939
2. L'Stanbrook al port d'Orà
3. Espanyols a Mauthausen
4. Arribada del Sinaia a Mèxic
5. La presó de Sant Miquel dels Reis en finalitzar la guerra

ACTIVITATS I QÜESTIONS SUGGERIDES

1. Descriu les imatges. ¿Quins moments recullen? ¿Quin estat d'ànim es percep en les persones fotografiades? Situa-les en el temps. ¿Hi ha algun cartell o inscripció en alguna de les imatges que ajude a situar-la?

2. Cerca més imatges del mateix fet històric que mostra cadascuna de les fotografies seleccionades.

3. Escull una fotografia i localitza algun text relacionat. Valora i compara la informació aportada pel text i la fotografia.

4. Relaciona cadascuna de les imatges amb alguna de les persones que apareixen dibuixades en l'exposició.

5. Hi ha en l'actualitat situacions semblants a les que mostren les fotografies seleccionades? Tracta de localitzar imatges del present que documenten fets semblants als que apareixen en aquesta selecció de fotografies.

1 Pas de la frontera francesa el 1939. Fotografia: Manuel Moros.

Altres fotografies del creuament de la frontera fugint de les tropes de Franco:
http://todoslosrostros.blogspot.com/2015/04/44-fotos-de-como-los-republicanos.html

2 L'últim vaixell que va salpar d'Alacant el 28 de març de 1939, fotografiat a la seua arribada al port d'Orà. Arxiu Família Rodolfo Llopis.

Altres imatges d'aquest viatge en:
http://www.operaciostanbrook.org/

3 Alliberament del camp de Mauthausen per l'11 divisió cuirassada de l'exèrcit americà el maig de 1945. Foto: AP.

Altres imatges en:
http://periodismohumano.com/sociedad/memoria/nunca-mas.html

4 Arribada al port de Veracruz (Mèxic) del Sinaia, el 13 de juny de 1939, amb 1.599 refugiats espanyols. Foto Paco Mayo.

Més imatges del Sinaia en:
http://m.pacomayofotografo.mex.tl/gallery_29095.html

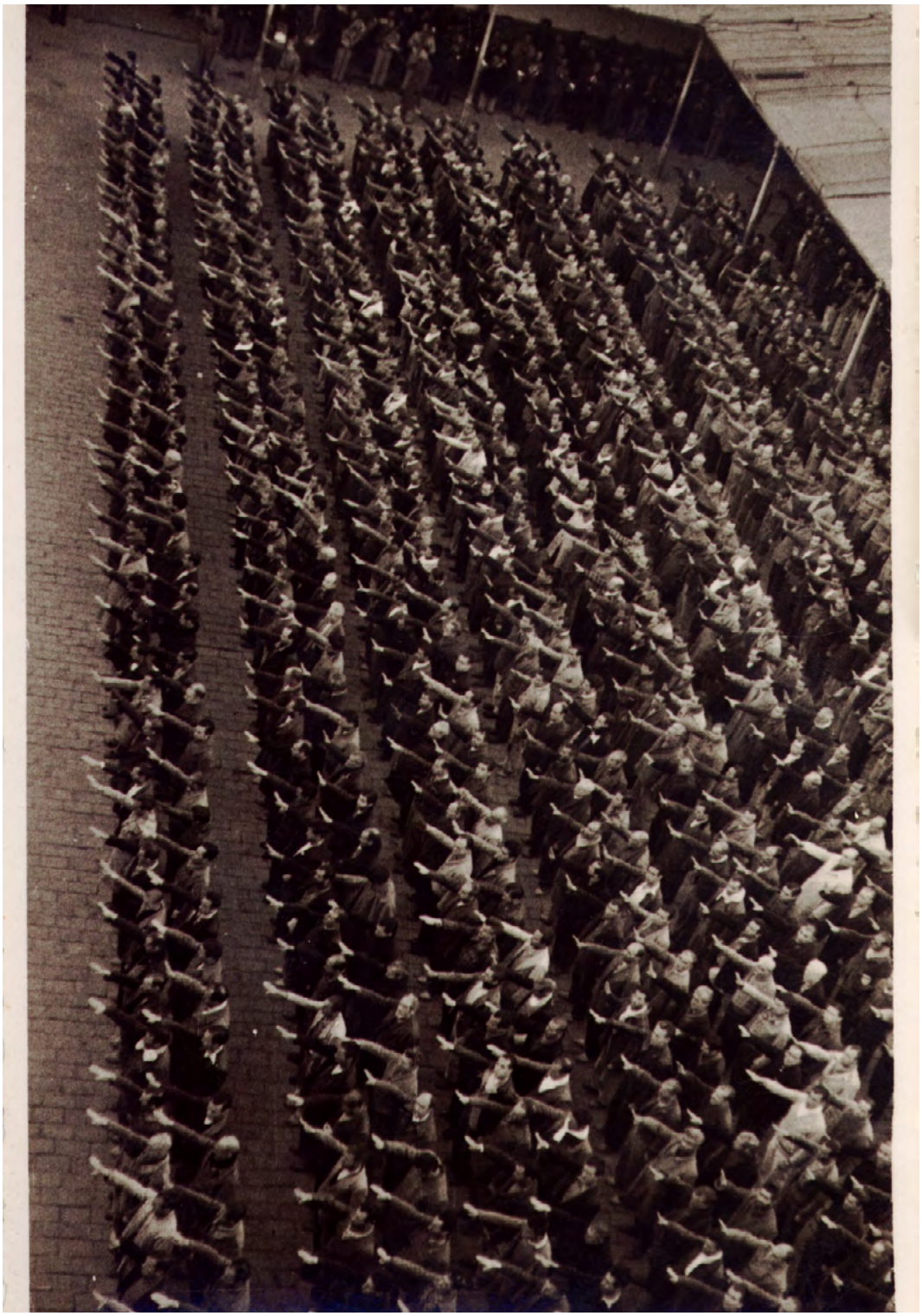

5 Presó de Sant Miquel dels Reis a València. Els presos són obligats a fer la salutació feixista. Anys 40. Foto: Damián. Biblioteca Valenciana.

Una col·lecció de dibuixos de presos en càrcers de Madrid durant la postguerra es pot veure en: **goo.gl/3h53ml**

3.3 AUDIOVISUALS

La importància de les pel·lícules i documentals per al coneixement del passat recent no s'ha de subestimar. Quan estan fets amb rigor, permeten accedir a testimoniatges que, complementats amb material d'arxiu, fílmic i fotogràfic, faciliten, mitjançant la visualització, la comprensió de l'entorn on es desenvolupen els fets i de les condicions de vida dels protagonistes.

Des dels primers anys del segle XXI s'han produït un conjunt de documentals i pel·lícules que aborden, malgrat l'enorme lapse d'oblit, el tema de l'exili. Encara que existeix una primera pel·lícula, filmada a Mèxic el 1961 i titulada ***En el balcón vacío***, que planteja des d'un punt de vista intimista els records i la nostàlgia dels qui van patir l'exili, és a partir de l'any 2000 quan apareixen diversos títols sobre aquesta temàtica que són emesos generalment per televisions públiques. Entre aquests documentals, alguns estrenats el 2018, en proposem un de 2006, ***Cautivos en la arena, una historia del exilio***, en què es recull un ampli conjunt de testimonis de primera mà de l'exili al nord d'Àfrica. L'any 2006 encara quedaven supervivents i molts són entrevistats i hi narren les seues experiències.

Amado Granell i Rodolfo Llopis apareixen tant en l'exposició com en el documental i poden servir de nexe d'unió per a desenvolupar diverses activitats. També Max Aub, que no apareix en el documental, va viure l'experiència dels camps del nord d'Àfrica i va escriure sobre això en *Campo del moro*. Pel que fa a aquest documental proposat, accessible en el web de RTVE, es suggereixen diverses qüestions i activitats en una taula amb els continguts seqüenciats. El documental, que té 90 minuts de durada, convé fraccionar-lo per tal de millorar-ne la receptivitat i les possibilitats de treball.

CAUTIVOS EN LA ARENA, UNA HISTORIA DEL EXILIO

Un documental de Joan Sella i Miguel Mellado
Any 2006
Producció: Ángel Villoria
Imatge: Ramón Pazos
So: Christian Marín i Marc Forch
Edició: Enric Ferrés i Santiago Hernández
Accés: http://www.rtve.es/television/20120323/cautivos-arena/509666.shtml

MINUT	TEMA	QÜESTIONS I ACTIVITATS
0	Presentació del documental.	
2' 37	Descobriment d'unes tombes de republicans espanyols al desert.	Qui està enterrat en aqueixes tombes anònimes i per què?
5'	Antecedents. El final de la Guerra Civil. Fugida a França. Xifres. Testimonis.	Per què fugen abandonant-ho tot? Quin era un dels principals temors dels quals fugien? Busca informació sobre la repressió exercida per les tropes de Franco als territoris que anaven conquistant. Relata com va ser l'eixida de la família Espinós de la seua llar, el camí de l'exili.
12' 00''	Intents d'evacuació per mar.	Quina cançó cantaven els republicans que esperaven els vaixells que havien d'evacuar-los?
12' 44''	L'Stanbrook.	Descriu l'Stanbrook. Què conten les persones que s'hi embarcaren? Busca alguna fotografia del vaixell.
14' 20''	La caiguda de Madrid.	Quin va ser l'efecte de la caiguda de Madrid en mans de les tropes franquistes sobre la resta del territori? Busca informació sobre el final de la Guerra Civil a la teua localitat.
15' 10''	L'Stanbrook salpa.	Com va ser el moment de soltar amarres? Quin va ser el comportament del capità Dickson?
18' 45''	El port és bombardejat.	Qui bombardejà el port d'Alacant? Quin era l'objectiu d'aquest bombardeig?
19' 35''	El viatge de l'Stanbrook.	A quins perills s'enfrontava el vaixell? Quina va ser la ruta? Quant va durar el viatge? En quines condicions viatjaven els passatgers? Coneixes alguna situació similar pel que fa a les condicions dels passatgers i al risc?
21' 30''	Testimoniatges sobre el sentiment de derrota.	Què narren els supervivents sobre els seus sentiments en abandonar el país?
22' 35''	Arribada de l'Stanbrook a Algèria.	Què va succeir quan el vaixell arriba al port d'Orà?

23’ 50’’	Descripció del que va ocórrer al port d'Alacant amb les persones que no pogueren fugir.	Què narra Eduardo de Guzmán sobre el que va passar amb les persones atrapades al port? Amplia la informació sobre el port d'Alacant i la situació dels qui no van poder escapar. Busca el lloc on foren confinats.
26’ 35’’	La situació a Algèria. Actitud de les autoritats franceses.	Qui va ajudar els passatgers atrapats al vaixell? Com ho van fer? Busca informació sobre els emigrants econòmics a Algèria.
29’ 55’’	La presa d'Alacant pels franquistes. El final de la guerra.	Diferència entre pau i victòria.
31’ 45’’	El camp de concentració d'Albatera.	Busca informació sobre Max Aub i sobre el que va escriure dels camps de concentració a Alacant.
32’ 20’’	Condicions infrahumanes a l’Stanbrook i desembarcament de dones i criatures.	Quin va ser el tracte que reberen les dones desembarcades?
37’	La situació dels homes al vaixell. El tifus	
39’ 40’’	Desembarcament després de la intervenció de Rodolfo Llopis. Actitud dels francesos.	Què va haver de fer Rodolfo Llopis per a aconseguir que els homes pogueren baixar del vaixell?
41’ 25’’	Deportació a Camp Morand i separació de famílies.	Quines mesures van prendre per a evitar el tedi i l'avorriment a Orà?
43’ 35’’	Començament de la Segona Guerra Mundial.	Busca informació sobre l'inici de la guerra mundial a Europa i sobre les seues conseqüències per als exiliats espanyols.
44’ 10’’	Condicions de vida a Orà. Alimentació i vestit.	
47’ 50’’	Actitud d'alguns espanyols assentats prèviament a Orà (emigrants econòmics). El sabó.	Descriu l'actitud d'alguns emigrants econòmics. Com es pot explicar aquesta actitud? Què elaboraven els nouvinguts per a aconseguir una mica de diners?
49’ 50’’	Derrota de França en la guerra. Els espanyols d'Orà són deportats per a treballar en la construcció del ferrocarril transsaharià. La barbàrie nazi d'alguns francesos.	Quina va ser la destinació dels espanyols del nord d'Àfrica després de la derrota de França? Busca informació sobre el govern de Petain i els col·laboracionistes francesos. Quines eren les condicions de treball dels espanyols que treballaren com a esclaus al desert?
52’ 28’’	Tombes d'espanyols assassinats enmig del desert.	Qui i per què estan enterrats de manera anònima en el xicotet cementeri?

53’ 21’’	Treballadors esclaus. “Pic i pala, una mica de menjar i molta set". Primeres víctimes. Tortures. El xaloc i les seues conseqüències.	Per què no calien filats als camps del desert? Com combatien la set? Descriu les conseqüències del vent del desert.
1h 01’ 20’’	Descoratjament dels captius davant de les victòries nazis a Europa.	
1h 02’ 40’’	Efectes de les primeres derrotes dels nazis. Inici dels sabotatges. Els càstigs.	De quina forma els presoners podien sabotejar i disminuir el ritme del treball? Quines podien ser les conseqüències?
1h 06’ 10’’	A la caça dels comunistes. Tortures i judici. Condicions de vida a la presó on van ser internats els comunistes. El tifus.	Per què es va originar el tifus?
1h 10’ 13’’	Els aliats arriben a Àfrica	Busca informació sobre el desembarcament aliat a Àfrica i les conseqüències per als captius. Quina va ser l'actitud dels soldats francesos?
1h 12’ 35’’	La mort de Moreno.	
1h 13’ 40’’	El judici als botxins.	
1h 15’ 09’’	Els espanyols es sumen als aliats. La novena companyia. Amado Granell.	Busca informació sobre la novena companyia (La 9), a les ordres del general Leclerc. Qui va ser Amado Granell?
1h 20’ 17’’	L'alliberament de París.	
1h 23’ 25’’	La 9 al Niu de l'Àguila (la Kehlsteinhaus).	Què esperaven els homes de La 9 en acabar la guerra mundial?
1h 25’ 15’’	Franco i la guerra freda. L'oblit de La 9.	Quines condicions internacionals serviren per a afermar a Franco en el poder?
1h 27’ 30’’	Les il·lusions del sergent Moreno.	
1h 30’	El deute amb els excaptius a l'arena.	Penses que s'ha reconegut prou el paper d'aquells exiliats que acabaren combatent en la Segona Guerra Mundial?

3.4 PERSONATGES

L'obtenció de relats generats pels protagonistes dels esdeveniments del passat forma part de l'estudi de la història i també, des de les primeries del segle XX, de les ciències socials. La diàspora republicana va tindre com a conseqüència l'arribada de milers de persones a les destinacions més vàries, que passaren a formar part de la població d'altres països. L'anàlisi de la trajectòria de persones que van viure l'exili ajuda a enriquir el coneixement sobre el context sociocultural, econòmic i polític del moment, i a generar narratives alternatives, especialment per la importància que ha tingut la segona meitat del segle XX en la configuració del present en àmbits tan diferents com ara la ideologia, el món laboral o l'art. La rellevància d'analitzar els itineraris i les trajectòries vitals de diversos personatges en un context educatiu resideix en la facilitat per a assimilar experiències del passat mitjançant la incorporació de relats i testimoniatges en primera persona. Experiències, il·lusions, frustracions, anècdotes i sensacions superen la barrera de la dada biogràfica o cronològica i faciliten la incorporació dels protagonistes a l'actualitat. Proposem una recopilació d'informació i l'elaboració de la trajectòria de persones de l'exili i, a tall d'exemple, presentem quatre noms associats a quatre imatges sobre els quals desenvolupar aquestes trajectòries.

Amado Granell Mesado

Rodolfo Llopis Ferrándiz

Guillermina Medrano Aranda

Alejandra Soler Gilabert

ACTIVITATS I QÜESTIONS SUGGERIDES

Exercici 1
Obtindre informació, experiències, llocs, records i anècdotes d'un dels personatges de l'exposició "L'Exili Il·lustrat", amb l'objectiu de reconstruir els principals esdeveniments en la vida de la persona i acostar-se al període d'estudi. L'exercici permet:

- **Una iniciació en el maneig de les fonts escrites i orals del període**
- **L'aproximació a la història des de personatges considerats habitualment secundaris**
- **Iniciar una recerca de caràcter qualitatiu**
- **Facilitar la incorporació d'actituds, comportaments i sensacions en la narrativa històrica**

Exercici 2
Recuperar la memòria d'un familiar exiliat durant la Guerra Civil.

- **Memòria del familiar en l'actualitat**
- **Existència de records, testimoniatges, objectes i imatges**
- **Què se'n coneix? Què se'n desconeix?**
- **Reconstrucció detallada del passat**
- **Arbre genealògic i rutes emprades**

Exercici 3
Recuperar la memòria d'un familiar migrant i/o exiliat d'un país (per inestabilitat política i/o econòmica) amb l'objectiu d'obtindre relats en primera persona.

- **Memòria del familiar en la família**
- **Existència de records, experiències, testimoniatges, objectes**
- **Què se'n coneix? Què se'n desconeix?**
- **Possibilitat d'establir contacte telefònic directe (p. ex. mitjançant WhatsApp, Skype o d'altres) i fer una entrevista amb història de vida**
- **Reconstrucció de la situació, del context i de l'experiència personal d'aqueixa persona migrant**

Exercici 4
Debat sobre les similituds i les diferències entre els resultats obtinguts en els exercicis 2 i 3.

3.5 CÒMICS

El còmic ha explorat de forma reeixida la Guerra Civil i l'exili republicà, tot aportant nous recursos a la narrativa històrica. La varietat d'episodis, de personatges i de llocs tractats, així com de la diversitat de tècniques emprades en el dibuix, el converteixen en un mitjà susceptible de ser utilitzat en activitats pedagògiques. La recent aparició de nombroses monografies sobre el tema mostra la capacitat del còmic per a abordar episodis d'un passat contemporani que continua sent conflictiu. Aquest mitjà permet, a més, establir un vincle més directe amb els joves que altres recursos. La selecció d'una sèrie de vinyetes de còmics permet abordar una mescla de gèneres: el biogràfic, la història i la ficció. A més, és freqüent que els còmics o novel·les gràfiques presenten un important component autobiogràfic, incorporant així un valor de testimoniatge directe a l'obra editada. Els exemples seleccionats són reflex de les experiències que van viure els i les protagonistes de l'exposició. Al voltant d'aquesta particular forma de narrar són múltiples les possibilitats d'anàlisi i de realitzar activitats creatives. Convé destacar la recent publicació de la monografia *Memòria i vinyetes. La memòria històrica a l'aula a través del còmic*, de David Fernández de Arriba, que ofereix diversos exemples de la incorporació del comic a la comprensió d'episodis clau de la memòria històrica.

Encara que s'han extret pàgines considerades rellevants per al material didàctic, la disponibilitat de l'obra completa facilitaria l'activitat. Les pàgines suggerides tracten els aspectes següents.

1. **Paco Roca** recupera en aquesta pàgina de *Los surcos del azar* el creuament dels Pirineus i l'efecte que va tindre en les persones, exemplificat en la figura del poeta Antonio Machado.
2. **Miguel Francisco** expressa en les vinyetes d'*Espacios en blanco* el moment de l'eixida cap a l'exili i la repressió patida per algunes dones que no es van exiliar.
3. En *Esperaré siempre tu regreso*, **Jordi Peidró** mostra el dia de l'alliberament de Mauthausen, i les conseqüències per a Paco Aura, exiliat republicà.
4. **Salva Rubio**, **Pedro J. Colombo** i **Aintzane Landa** recuperen en aquestes vinyetes inicials d'*El fotógrafo de Mauthause*n la figura de Francisco Boix, l'únic testimoni espanyol dels judicis de Núremberg, i la seua impossibilitat d'entrar a Espanya.

ACTIVITATS I QÜESTIONS SUGGERIDES PER A TREBALLAR LES VINYETES

1. Qui són els protagonistes de les vinyetes seleccionades?

2. Quin episodi històric està descrivint el autor o autora del còmic?

3. Fes una recerca d'imatges fotogràfiques per a les accions descrites en la vinyeta.

4. Escriu i/o dibuixa un pròleg que contextualitze la selecció de vinyetes.

5. Elabora un qüestionari, a manera d'entrevista, per a algun dels personatges.

6. Dissenya una vinyeta d'una situació actual similar a la representada en els còmics.

7. Escull cinc protagonistes de l'exposició i relaciona'ls amb alguna de les situacions que apareixen en les vinyetes.

1. *Los surcos del azar*
Paco Roca. Astiberri (2013)
Pàg.: 62 i 63

A través dels records de Miguel Ruiz, republicà espanyol exiliat a França, Paco Roca reconstrueix la història de La 9, una companyia a les ordres del capità Dronne integrada en la segona divisió blindada del general Leclerc, i formada majoritàriament per republicans espanyols. Una història apassionant i oblidada sobre la contribució espanyola en la Segona Guerra Mundial. La majoria dels homes que componien La 9 tenia menys de 20 anys quan el 1936 empunyaren les armes per primera vegada per a defensar la República espanyola. Cap d'ells no sabia llavors que els supervivents ja no les abandonarien fins a huit anys després, i que la nit del 24 d'agost de 1944 serien els primers a entrar a París.

¡ES EL POETA!

ÁNIMO, MAESTRO.
¡VAMOS, VAMOS!
UNOS DÍAS DESPUÉS NOS LLAMARON A VARIOS ESPAÑOLES PARA LLEVAR EL FÉRETRO DE MACHADO AL CEMENTERIO.
LE ENTERRARON ENVUELTO EN UNA SÁBANA BLANCA, CON LA BANDERA REPUBLICANA SOBRE EL ATAÚD Y UN PUÑADO DE TIERRA ESPAÑOLA.

2. *Espacios en blanco*

Miguel Francisco. Astiberri (2017)

Pàg.: 86

Espacios en blanco és una història autobiogràfica sobre silencis transmesos de generació en generació. Sobre silencis que expliquen històries. Miguel, com tants altres, en començar la crisi a Espanya decideix emigrar i parteix cap a Finlàndia, per a treballar en una empresa de videojocs. Els records de la seua infància, les històries sobre la guerra i la postguerra que son pare li va explicar al llarg de la seua la vida, i els silencis intercalats es fan més presents en la distància, i l'obliguen a plantejar-se com transmetre totes aqueixes xicotetes històries al seu fill. Com continuar amb la tradició oral i com omplir tots aqueixos espais en blanc perquè la memòria individual i col·lectiva no desaparega.

CUANDO ACABÓ LA GUERRA, MILES HUYERON POR MIEDO Y CRUZARON COMO PORDIOSEROS LOS PIRINEOS PARA PASAR A FRANCIA...

3. *Esperaré siempre tu regreso*
Jordi Peidró. Desfiladero Ediciones (2016)
Pàg.: 166 i 167

L'epopeia dels republicans espanyols a partir de l'emocionant relat biogràfic de Paco Aura. Des de l'exili a França, com a refugiat, fins al seu pas pel camp de concentració de Mauthausen, *Esperaré siempre tu regreso* és un viscut i apassionant testimoniatge d'un episodi històric. Amb l'ambició i la recerca permanent de modernitat característica de la millor escola valenciana, alhora que nodrint-se de la tradició del gravat expressionista d'entreguerres, Jordi Peidró ens serveix en *Esperaré siempre tu regreso* una novel·la gràfica commovedora, que fon la capacitat narrativa i l'expressivitat del traç amb la transcripció d'un relat que és una vida; un bagatge vital amb el qual el lector completarà el puzle de la història i canviarà la seua visió del nostre present.

¡PACO!
¡HAN LLEGADO! ¡LOS AMERICANOS HAN LIBERADO EL CAMPO!
¡SE HA ACABADO!
¡ESTO SE HA ACABADO PARA NOSOTROS!
Y así era.
Había sobrevivido, sí. Después de cuatro años y nueve días en aquel infierno.

¿Y TÚ DÓNDE HA
ESTADO TODO
ESTE TIEMPO?
¡PIO!

4. *El fotógrafo de Mauthausen*

Salva Rubio, Pedro J. Colombo i Aintzane Landa. Norma Editorial (2018)

Pàg.: 1

Francisco Boix és un jove fotògraf espanyol que ha sigut deportat, amb milers de compatriotes, al camp nazi de Mauthausen: una condemna de mort en vida. Tanmateix, quan es creua en el camí del comandant Ricken, un pervers esteta nazi que es complau a fotografiar l'horror de l'extermini, Francisco comprén que té al davant un valuós testimoniatge. Traure les fotos del camp serà només el primer pas per a revelar al món què ocorre a Mauthausen.

CARPETA DE RECURSOS

4

4 CARPETA DE RECURSOS

BASES BIBLIOGRÀFIQUES

1

La Biblioteca del Exilio és un portal temàtic que pretén reunir i difondre un fons especialitzat en l'exili republicà espanyol de 1939, per donar veu i visibilitat a aquest període històric, recuperar la nostra memòria històrica. Hi destaquen les publicacions que es realitzaren en revistes i periòdics en les diferents destinacions del desterrament, i també un valuós catàleg de material audiovisual i testimonial.
http://www.cervantesvirtual.com/portales/biblioteca_del_exilio/

2

El Museu Memorial de l'Exili (MUME) és un ens públic constituït per a l'establiment i la gestió en comú, al municipi de la Jonquera, del museu d'aquesta mateixa denominació, que té per objecte l'exposició, la recerca, la interpretació i la divulgació dels fenòmens històrics al voltant dels exilis. Disposa d'una extensa bibliografia de la Guerra Civil i de l'exili.
http://www.museuexili.cat

3

El Grup d'Estudis de l'Exili Literari (GEXEL) està compost per professors titulars, becaris i investigadors. Es constitueix com un grup de recerca adscrit al Departament de Filologia Espanyola de la Universitat Autònoma

de Barcelona i es planteja com a tasca prioritària i urgent la reconstrucció de la memòria històrica, cultural i literària de l'exili espanyol de 1939, una tasca d'evidents implicacions ètiques i polítiques.
http://www.gexel.es

4

La web e-xiliad@s és un projecte de recerca interactiu sobre l'exili republicà espanyol subvencionat pel Ministeri de Treball i Immigració i el Ministeri d'Ocupació i Seguretat Social, a través de la Direcció General de Migracions. El seu objectiu és recollir informacions en línia sobre l'exili republicà espanyol des de 1936-39 fins al primer franquisme, des del camp de la història social, especialment de gènere i contemporània: d'ací la seua denominació e-xiliad@s.
http://www.exiliadosrepublicanos.info

5

REDER (Red de Estudios y Difusión del Exilio Republicano de 1939) va nàixer de la iniciativa d'un grup interdisciplinari de 80 investigadors i professors de 10 països d'Europa i Amèrica amb el propòsit de difondre i estudiar l'exili republicà de 1939. Des de la seua creació s'ha convertit en un espai d'intercanvi d'informació i en un instrument de col·laboració plural i participatiu, on totes les persones interessades (siguen o no especialistes) han trobat un fòrum en què compartir opinions i inquietuds sobre el tema.
www.rediris.es/list/info/reder.html

6

La Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu disposa, entre els seus fons, de les biblioteques i els arxius personals d'exiliats i exiliades, arribats en forma de donació per part d'elles i ells mateixos o les seues famílies. Es tracta d'intel·lectuals de gran prestigi que van mantindre viu el vincle amb la seua terra i han volgut, així, enriquir el patrimoni cultural del seu país.
http://bv.gva.es/documentos/exili_val.pdf

BIBLIOGRAFIA ESPECÍFICA PER A LES ACTIVITATS

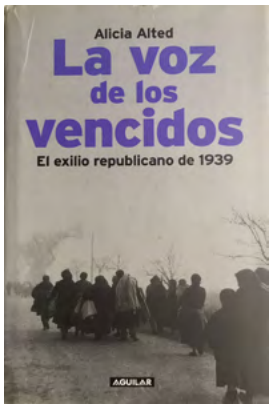

Alted, Alicia (2012)
La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939. Aguilar

"Alicantinos en el Exilio" (1991)
Canelobre. Revista del Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert. Vol. 20-21. DPA

Català, Neus (2000)
De la resistencia y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas. Península.

"Ciència i exili. La diàspora dels científics valencians" (2009)
Mètode. Revista de Difusió de la Investigació. Núm. 61. Universitat de València
PDF en: https://metode.cat/revistes-metode/monografics/els-cientifics-republicans-espanyols.html

González, Juan Jesús (2009)
Huyendo del fascismo. Ediciones FOCA

Laberintos. Revista de estudios sobre los exilios culturales españoles (des de 2002).
Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu. GVA
http://bivaldi.gva.es

Mancebo, Maria Fernanda (2008)
La España de los exilios: un mensaje para el siglo XXI. Universitat de València

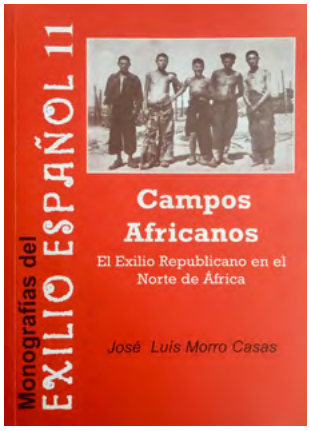

Morro, Jose Luis (2013)
"Campos Africanos. El Exilio Republicano en el Norte de África". *Monografías del Exilio Español*, núm. 11. Ed. Memoria Viva

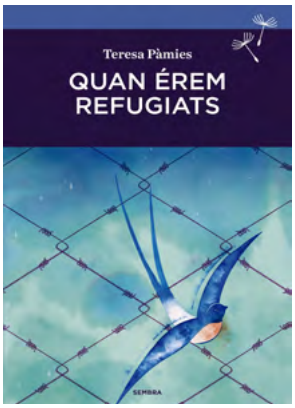

Pàmies, Teresa (1975; 2017)
Quan érem refugiats. Memòries d'un exili. Sembra Llibres

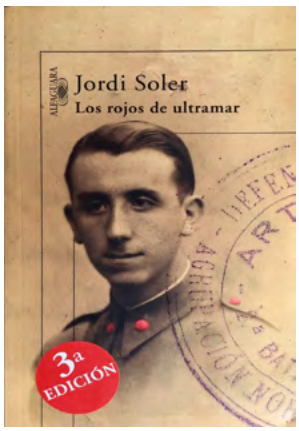

Soler, Jordi (2004)
Los rojos de ultramar. Alfaguara

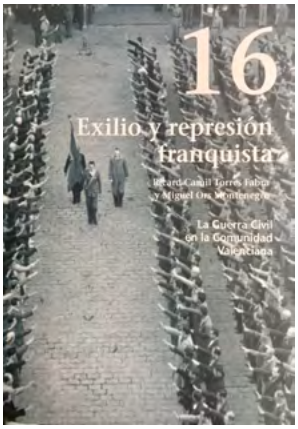

Torres, Ricard Camil i Ors, Miguel (2006)
"Exilio y represión franquista". *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 16. Prensa Valenciana.

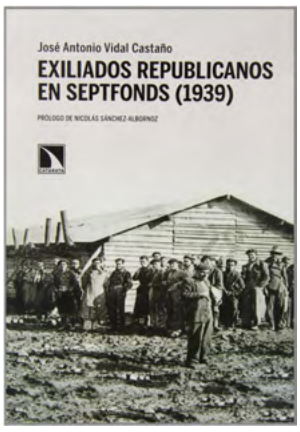

Vidal, José Antonio (2013)
Exiliados republicanos en Septfonds (1939). Catarata.

CÓMICS

Altarriba, Antonio i Kim (2016)
El arte de volar. Norma Editorial

De Nin, Juste (2017)
Garbo: El espía catalán que engañó a Hitler.
Trilita ediciones

Dounovetz, Serguei i Roca, Paco (2010)
El ángel de la retirada. Bang

Ferrada, Maria José i Penyas, Ana (2017)
Mexique. En nombre del barco. El Zorro Rojo

Francisco, Miguel (2017)
Espacios en blanco. Astiberri

Gallardo, Francisco i Gallardo, Miguel (2012)
Un largo silencio. Astiberri

Lapière, Denis i Torrents, Eduard (2015)
El convoy. Traducció: Robert Juan Cantavella. Edició integral. Norma Editorial

Martel, Laura i Santolaya, Antonia (2014)
Winnipeg, el barco de Neruda. Hotel Papel Ediciones SL

Peidró, Jordi (2016)
Esperaré siempre tu regreso. Desfiladero Ediciones

Roca, Paco (2013)
Los surcos del azar. Astiberri

Rubio, Salva, Colombo, Pedro J. i Landa, Aintzane (2018)
El fotógrafo de Mauthausen. Norma Editorial

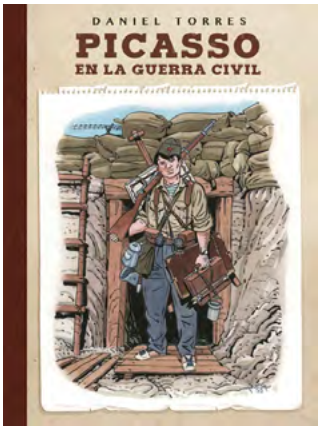

Torres, Daniel (2018)
Picasso en la Guerra Civil. Norma Editorial

PDF: *La memoria del exilio a través del cómic*. David Fernández de Arriba
http://cuadernosdecomic.com/docs/revista4/memoria_historica.pdf

MATERIAL AUDIOVISUAL

DOCUMENTALS

***Garbo, el espía* (2009). Edmond Roch**

Madrid, 1940. Joan Pujol, autodidacta, gerent d'una granja de pollastres i conserge d'hotel, convenç els nazis que pot espiar per a ells; nom en clau: Arabel. Després d'una sèrie d'aventures, Pujol és localitzat per la Intel·ligència Britànica, la qual el converteix en agent doble; nom en clau: Garbo. Des de Londres, Pujol fa creure al Tercer Reich que el desembarcament de Normandia no és més que una estratègia d'engany, ja que el vertader desembarcament tindrà lloc al Pas de Calais. Acabada la guerra, mor a Angola el 1949 com un heroi per als dos bàndols. Trenta anys més tard, un escriptor de novel·les d'espies, Nigel West, comença a dubtar de la seua mort, es posa a buscar-lo i el localitza a Veneçuela, on ha iniciat una nova vida. Ningú del seu entorn sabia res de la seua participació en la guerra. És la història "del millor actor del món".

***30 años de oscuridad* (2011). Manuel H. Martín**

Després del final de la Guerra Civil, Manuel Cortés, antic alcalde de la localitat malaguenya de Mijas, no va poder escapar d'Espanya. Després d'un llarg i perillós camí de retorn a casa, aconsegueix arribar de nit a la seua llar sense ser descobert. La seua dona, Juliana, l'adverteix dels nombrosos afusellaments que s'estaven duent a terme al poble i tots dos decideixen obrir un forat en la paret on Manuel podrà amagar-se. Manuel Cortés no es podia imaginar que aquell xicotet espai darrere de la paret es convertiria en la seua presó particular durant 30 anys.

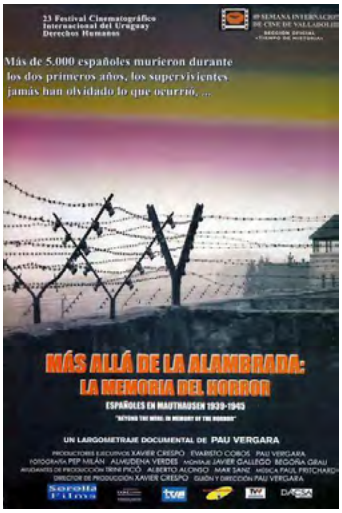

***Més allà de la alambrada* (2005). Pau Vergara**

Més de set mil espanyols van ser tancats en el camp de concentració de Mauthausen entre 1939 i 1945. S'estima que només uns dos mil van sobreviure fins a l'alliberament, i poc menys d'un centenar queden vius per a explicar-ho. El seu testimoniatge descriu la tràgica destinació que els esperava després de la derrota en la Guerra Civil i el seu pas per l'exèrcit francés fins a la deportació a Mauthausen. En el seixanté aniversari de l'alliberament del camp per les forces aliades, el documental recorda els republicans antifeixistes que van morir en un dels llocs més sinistres de la història de la humanitat.

***La 9* (2018). Alberto Marquardt**

L'aventura èpica inspirada en la història real de La 9, la unitat de xoc formada per 150 exiliats espanyols que va protagonitzar l'alliberament de París i l'assalt final al Niu de l'Àguila de Hitler, en una gesta que va canviar la història. Sang, suor i llàgrimes de tot un equip de forts tècnics i valerosos artistes disposats a rescatar de l'oblit els herois de la Novena Companyia.

http://www.la9.es/

DOCUMENTALS AMB ACCÉS EN LÍNIA

1

Cautivos en la arena (2006). Joan Sella i Miguel Mellado

Últims dies de la Guerra Civil. El 29 de març de 1939, el vaixell de càrrega britànic Stanbrook parteix del port d'Alacant amb 2.600 republicans a bord. Amuntegats, viatgen cap al port d'Orà, a Algèria. Els homes van ser portats a camps de concentració, i les dones i criaturas a una antiga presó. Van ser vists com a enemics i molts d'ells foren obligats a construir un ferrocarril, com a esclaus, durant la Segona Guerra Mundial. S'inclouen el testimoni d'alguns supervivents.
http://www.rtve.es/television/20120323/cautivos-arena/509666.shtml

2

"La forja del exilio". *Informe semanal* (1990)

http://www.rtve.es/alacarta/videos/informe-semanal/informe-semanal-forja-del-exilio/457213/

3

***La clave*. "Los hijos del exilio", 1 (1984)**

Jose Luis Balbín modera un col·loqui entre Ninel Heredia López (Associació d'espanyols residents a Txecoslovàquia), José María Gil Robles (17 anys a l'exili), Ludivina García Arias (llicenciada a Veneçuela i exiliada durant 39 anys), Elena Bernal Salueña (del Centre espanyol de Moscou), William Richard Smyser (Alt Comissionat adjunt de l'ONU per als refugiats) i Silvia Escobar (directora adjunta de l'Oficina dels Drets Humans del Ministeri d'Afers exteriors).
http://www.rtve.es/alacarta/videos/la-clave/clave-hijos-del-exilio-parte-1/765449/

4

Cartas en el tiempo. Voces del exilio

És una sèrie divulgativa que proposa explicar, a través de les cartes, xicotets fragments de la història política, social o cultural del nostre país. Cartes de dos exilis diferents: l'exili durant el trienni liberal del segle XIX i l'exili durant la Guerra Civil.
http://www.rtve.es/alacarta/videos/cartas-en-el-tiempo/cartas-tiempo-voces-del-exilio/4660023/

5

***Mauthausen-Gusen: La memòria* (2008). Rosa Brines i Daniel Rodríguez**

El relat narra, a través d'un documental de 31 minuts –Mauthausen-Gusen–, la memòria de un tros de la història més dura de l'últim segle, la dels republicans

espanyols deportats al camp de concentració de Mauthausen-Gusen, a Àustria, entre 1941 i 1945. Aquest camp d'extermini nazi va ser conegut com el camp dels espanyols. Hi van anar a parar 7.000 espanyols i n'hi van morir uns 5.000, entre ells 402 valencians. Alguns dels pocs supervivents octogenaris que encara viuen serveixen de fil conductor del treball.
http://repositori.uji.es/xmlui/handle/10234/17415

6

Amado Granell, el valencià que va alliberar París

Al juny de 1940, els nazis ocupaven quasi tota Europa i Hitler passejava orgullós per París. El malson durà 4 anys, fins que un militar valencià, al capdavant d'una companyia de republicans espanyols anomenada La 9, va entrar en la ciutat enmig d'un immens esclat de felicitat. El primer soldat que va entrar a París era Amado Granell. No obstant això, la gesta d'aquells republicans, sota el comandament d'Amado Granell, va ser ocultada durant molts anys. Aquesta és la història d'aquell heroi.
https://apuntmedia.es/va/a-la-carta/documentals/amado-granell-el-valencia-que-va-alliberar-paris

7

Rodolfo Llopis: la conducta del mestre

Va ser Rodolfo Llopis un mestre sense deixebles?... Poden percebre's encara les petjades de les seues aportacions pedagògiques i polítiques?... L'intent de respondre a aquestes preguntes és la metodologia utilitzada per a analitzar la biografia personal i pública de qui va ser l'impulsor de la major reforma educativa que ha conegut Espanya i que va tindre lloc durant els primers anys de la República.
https://apuntmedia.es/va/a-la-carta/documentals/rodolfo-llopis-la-conducta-del-mestre

8

"Entrevista a Garbo"

El programa *Identitats*, dirigit i presentat per Josep Maria Espinàs, entrevista, el 14 de setembre de 1984, el barceloní Joan Pujol Garcia, conegut pel seu nom en clau, "Garbo", un agent doble que ajudat per la seua dona va dur a terme un important paper en l'èxit del desembarcament a Normandia al final de la Segona Guerra Mundial. La informació falsa que va proporcionar als nazis va fer que Hitler creguera que el famós atac seria en un altre lloc.
https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/programa/Joan-Pujol-Garcia-(Garbo)/video/2412859/

WEBS AMB TESTIMONIATGES DIRECTES

1.

Mapa col·laboratiu de l'exili espanyol a Mèxic. Una aplicació web que permet visualitzar la memòria dels exiliats de forma geolocalitzada. Una cartografia digital alimentada per àudios d'entrevistes, fotos, documents de l'època i textos que reconstrueixen la història emocional i personal de l'exili espanyol de manera col·laborativa.
http://ccemx.org
http://www.exiliomexico.escoitar.org

2.

Aquest banc audiovisual de testimonis és un arxiu d'història oral que recull memòries polítiques, històries de vida, vivències personals i familiars sobre la Segona República, la Guerra Civil, la dictadura franquista, l'exili, la lluita per les llibertats democràtiques o la Transició espanyola.
http://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-audiovisual-testimonis/#bloc4

3.

L'Arxiu de la Memòria Oral Valenciana, Museu de la Paraula, atresora més de 300 entrevistes digitalitzades i gravades en format audiovisual. Els protagonistes són persones nascudes abans de la Guerra Civil, testimonis privilegiats dels processos de canvi sociocultural ocorreguts al territori valencià durant l'últim segle XX. El Museu de la Paraula es presenta com un sistema de gestió, anàlisi i recuperació de tots els testimonis que el Museu Valencià d'Etnologia custodia.
http://www.museudelaparaula.es

MUSEUS I INSTITUCIONS AMB ALTRES EXPERIÈNCIES A DIVULGAR L'EXILI I LA REPRESSIÓ

XILE

Aquest és un material didàctic que contribueix a la construcció de memòries i recerca a través de diferents fonts històriques. S'hi aborda la temàtica de l'exili, especialment com ho va viure la segona generació, és a dir, des de la perspectiva dels fills de xilenes i xilens exiliats durant la dictadura cívico-militar. El testimoniatge personal i l'anàlisi són el suport amb el qual treballa.
https://ww3.museodelamemoria.cl

ARGENTINA

L'Espacio Memoria y Derechos Humanos (ex ESMA) es proposa com un àmbit d'homenatge a les víctimes i de condemna als crims de lesa humanitat comesos durant el terrorisme d'estat. Es planteja, a més, com un àmbit de referència nacional i internacional de polítiques públiques de memòria, de promoció de valors democràtics i de defensa dels drets humans. És un lloc d'intercanvi cultural i de debat social sobre el terrorisme d'estat i l'experiència genocida; un espai de reflexió sobre el passat recent.
http://www.espaciomemoria.ar

SUD-ÀFRICA

El Museu de l'Apartheid es va inaugurar el 2001. Reconegut com el principal museu del món relacionat amb la Sud-àfrica del segle XX, en el cor de la seua història es troba l'apartheid.
www.apartheidmuseum.org

USA

1. Museu Nacional d'Història i Cultura Afroamericana

És l'únic museu nacional dedicat exclusivament a la documentació de la vida, la història i la cultura afroamericanes. Fins ara, el museu presenta una col·lecció de 36.000 objectes, i quasi 100.000 individus s'han convertit en amics del museu. El museu va obrir les portes al públic el 24 de setembre de 2016, com el museu més nou de la Smithsonian.
https://nmaahc.si.edu/

2. Museu de la Immigració a l'illa d'Ellis

Aquest museu està situat en l'edifici principal de l'antic complex immigratori. L'estructura renaixentista francesa, restaurada per a obtindre l'aparença de 1918-1924, mostra les commovedores narracions de 12 milions d'immigrants que arribaren a Amèrica a través de la porta daurada de l'illa Ellis. Hui en dia, els descendents d'aqueixos immigrants representen quasi la meitat de la població americana.
https://libertyellisfoundation.org/immigration-museum

ISRAEL

El Centre de Recursos de l'Holocaust brinda un fàcil accés a la informació sobre l'Holocaust. Disposa d'una enorme col·lecció de fonts del Memorial Yad Vashem, incloent-hi diverses categories originals del període de l'Holocaust. Cartes i diaris escrits per jueus, nombroses fotografies i documents originals. El centre serveix de dipòsit de la recopilació dels testimoniatges de supervivents de l'Holocaust, i també extractes de les memòries que escrigueren després de la guerra.
www.yadvashem.org